

יונתן שפירא - אבי המחקר הביקורתי

זאב שטרנהל

יונתן שפירא היה חלוץ. הוא לא הלך בתלם והוא סלד מקונפורמיזם, וכך היה לפורץ־דרך ולמייסד המחקר הביקורתי של החברה היישובית והחברה הישראלית: ספרו אחדות העבודה ההיסטורית שיצא לאור בשנת 1975 קבע גורמות שהנסיגה מהן לא היתה עוד אפשרית.

על־מנת להבין את משמעות תרומתו של יונתן צריך לבחון את הדברים בהקשר הראוי. אכן, למן שנות השבעים עבר המחקר דרך ארוכה עד כדי כך שהצעירים שבינינו יתקשו להבין את החידוש וההעזה שציינו אז את עבודתו. גישות ותפיסות, המובנות מאליהן בימינו, עוררו לא־פעם בעבר הלא־רחוק, כאשר שלט בארץ קונפורמיזם נוקשה, התנגדות ואיבה. ואומנם, התפיסה המקובלת באותה תקופה ראתה בתנועת העבודה תופעה ייחודית, ביטוי מובהק לייחודיותה של ההיסטוריה היהודית בכלל. לאמיתו של דבר סבלה ההיסטוריוגרפיה של היישוב, ומבחינות רבות לא תוקן מצב זה עד היום, מן ההפרדה המקובלת בעולם האקדמי שלנו בין ההיסטוריה של היהודים להיסטוריה הכללית. התפיסה שלפיה תולדות היהודים הן נושא ייחודי למחקר גרמה במשך השנים נזקים רבים, אך בתחום תולדות המאה העשרים, ובמיוחד בכל הקשור לחקר הציונות, היו התוצאות הרסניות ממש. ראייה זו היא שהביאה לידי שיתוקה של כל גישה ביקורתית של ממש, להנצחתם של המיתוסים הנוחים לטיפוח זהותנו הלאומית, להסתגרות בגטו אינטלקטואלי ללא קניי־מידה השוואתיים וללא פרמטרים בעלי תוקף אוניוורסלי. כאשר העניין נוגע בתנועת העבודה, גם העיוורון האמוציונלי והנאמנות הארגונית מיתוספים לכל התחלואים.

בתחום זה תרם יונתן שפירא תרומה מכרעת. הוא לא חשב שיש לחסן את ההיסטוריה היהודית מפני גישה ביקורתית. למשל, הוא לא חשב שאחדות העבודה הוקמה על־ידי עדת קדושים: היא היתה ארגון ככל הארגונים. הוא התחקה אחר צמיחתו של הארגון בעיניים של חוקר מקצועי, לא של חסיד שוטה. דוד בן־גוריון וברל כצנלסון היו בשבילו פוליטיקאים כמו כל פוליטיקאי אחר, בכל מקום בעולם, ולכן היו מניעיהם, עמדותיהם והכרעותיהם ראויים להתבוננות ביקורתית מקרוב, ולא רק לקריאות התפעלות. רבים מבני דורו ראו בגישתו גישה מתנכרת הפוגעת ביסודות שעליהם קמה ישראל. אחרי המהפך של שנת 1977 - כאשר חרב עולמה של האליטה הפוליטית והתרבותית הישראלית, זו שגדלה על ברכי המיתוס, התחנכה בתנועות־הנוער ולמדה ב"תיכון חדש" של טוני הלה - היו מי שראו בעבודתו של יונתן משום השחרה מכוונת של עבר מפואר. אנשי הדור של ילידי הארץ, זה שלחם במלחמת העצמאות, ואנשי הדור שאחריו, זה שבגר בשנות החמישים הראשונות, היו צמאים לדמויות טהורות; הם ביקשו להנציח את התום האבוד, רצו ספרים ספוגי אהבה. כאשר ניצב דור זה מול המפלה הפוליטית הראשונה בתולדותיו, הוא רצה בכל מחיר הסבר שיהיה תואם את האתוס שעליו גדל. אנשים אלה רצו שיאמרו להם כי היישוב החלוצי, ההרואי והשווינוני נשטף על־ידי העלייה ההמונית מארצות המזרח, וזו, אחרי עשרים שנה, נוקמת במיטיביה.

דור הבנים והנכדים של המהגרים שנמנו עם העליות "הממוספרות" לא ביקש רק להתרפק על נעוריו בחולות הזהב של תל-אביב הקטנה, הוא ביקש לעצמו גם אליבי. הוא רצה להשתכנע כי האחריות לתחלואים החברתיים, לעוני ולניווון, שבו שקעו מגזרים רחבים של החברה הישראלית, אינה מוטלת עליו. הוא רצה לשמוע כי גיבוריו הקימו כאן חברת-מופת, וכי זו נהרסה על-ידי המוני אדם שלא היו בפלמ"ח, לא חיו בקיבוץ ואינם יודעים מהו קן התנועה. לפיכך, אלה בעצמם נושאים באחריות לחורבן החברתי. המעמד הבינוני-הגבוה, המשכיל, החי ברווחה ומצביע ל"שמאל" רצה שישיעו באוזניו מנגינה שכולה שירה, רוח ואהבה: "אדריכל החברה הסוציאליסטית הארץ-ישראלית היה ברל", כתבה אניטה שפירא שנים אחרות אחרי הופעת אחדות העבודה ההיסטורית. "אמנם לא היה זה מפעלו של יחיד, ולו גם נישא-מעם כברל, אלא מפעל קולקטיבי, שנטלו בו חלק מנהיגים ופשוטי-עם, עובדי כפיים ואנשי רוח, כדרכן של תנועות חברתיות, הנישאות בכוח זרמים תחתיים, שהצופים בהן רואים מהם אך את הקצף שעל פני המים".¹ כזה היה או, כאשר יצא יונתן שפירא לדרכו, אורח המחשבה של הזרם הדומיננטי במחקר, ששזורים בו פשטנות, נאיביות והתעלמות מעובדות.

י"אמר כאן מייד כי השיטה שעיקרה להתבונן במתרחש בארץ כאילו לאליטה השלטת אין חלק בכשלונות, אלא רק בהצלחות, היתה חלק בלתי-נפרד מתרבותנו הפוליטית. ביוני 1954, בנאומו לפני תלמידי השמיניות בכינוס המפורסם בשיח-מונים, "קריירה או שליחות", פרש בן-גוריון את חזון אחרית-הימים שלו. כמו רבים, למעשה אפשר לומר כמעט כל בני מחזורי, שהובאו לשם על-חשבון המדינה – מחיפה באנו ברכבת מיוחדת – עמדתי גם אני שם והאזנתי לנאום מלהיב ומצית דמיון. עד היום זכורה לי רוח הדברים, אם כי לא ניסוחם המדויק. בן-גוריון לא רק קרא לנוער לכבוש את הנגב ולוותר על הנוחיות שבחיי העיר: לבוש חולצה ומכנסי חקי, דמות מופת של חלוץ שזה עתה עלה משדה-בוקר, הוא דיבר על צדק ושוויון, על חברת-מופת, הוא הוקיע חברה שיש בה מי שחיים בשפע ובעושר ואחרים במחסור ובעוני.

אני חייב להודות כי עברו שנים ארוכות למן אותם ימים של קיץ 1954 עד שהשכלתי לגבור על הקונפורמיזם, שהיה טבוע עמוק בכל בני דורי, והתחלתי לתהות על כך שלא שאלתי את עצמי באותו מעמד את השאלה המתבקשת: "רגע אחד: מיהו בעצם האיש המרשים העומד שם על הבמה ואומר את הדברים החשובים האלה? האם לו עצמו אין כלל נגיעה במציאות הקשה שאותה הוא מתאר? האם הוא עולה חדש שזה עתה ירד מהאונייה או אולי אורח שנטה ללון? האין זה האיש שמזה שנות דור ניצב ליד ההגה ושאונו חבים לו, לטוב ולרע, את החישובים ואת הכשלונות גם יחד?" שהרי, שעה שבן-גוריון נאם את הנאום היפה והמלהיב הזה עמד שכר הלימוד, ששילמו הוריהם של תלמידי השמיניות שניצבו למרגלותיה של במת הנואמים, על עשרים לירות לחודש. השכר הממוצע במשך באותה שנה היה כשישים לירות. לא היה אז אפילו שכר לימוד מדורג, ובתי-הספר התיכוניים בחיפה, העיר שממנה באתי, התנהלו כחברות כלכליות שהיו חייבות לאזן את תקציביהן. מקור ההכנסה הממשי היחיד היה שכר הלימוד. היה זה רק אחד ההיבטים של אי-השוויון הגדול ששלט כבר אז, בשנות המדינה הראשונות, בחברה הישראלית.

1 שפירא, א' (1980). ברל, ביוגרפיה (ע' 731). תל-אביב: עם עובד.

שלושים שנה אחרי כנס שייחמוניס תיאר יונתן שפירא בעילית ללא ממשכים אך, כבר בשנות העשרים, ויתרה האליטה החלוצית בראשות בן-גוריון על מימוש השוויון למען צבירת הכוח. מדוע, שואל שפירא, הסכימה מנהיגות העלייה החלוצית ליצירת הפער בין רמת-החיים של הפקידים לזו של הפועלים? ההסבר העיקרי נעוץ בעיניו במבנה המיוחד של המערכת הפוליטית שנוצרה ביישוב. פקידים אלה היו חוטה-השדרה של המנגנון המפלגתי, שעליו ביססה ההנהגה את שליטתה. לכן, הפערים בקרב החברה ההסתדרותית הלכו וגדלו גם בתקופות של שפל ומצוקה, כאשר אלפי פועלים היו מובטלים.² בן-גוריון הצדיק את המעשה, וטען שלולא היו מעלים את שכר המנהלים והפקידים היו מאבדים את שירותם של אנשי האינטליגנציה, שהיו מעדיפים לעבוד במשק הפרטי ולשרת את הבורגנות.³ טיעון זה, המלמד לא מעט על טיבה של מערכת-הערכים המפורסמת שבה היו עובדי ההסתדרות אמורים להחזיק, חזר על עצמו אין-ספור פעמים למן ימיה הראשונים של המדינה-בדרך. מכל מקום, כך התהווה בהדרגה המעמד הביורוקרטי שהחל להכתיב את אורחות-החיים של היישוב. ההתיישובות נהפכה ל"קבוצת מיצב" סגורה ואקסקלוסיבית, העילית החלוצית מבני העלייה השנייה היוותה את ההנהגה הפוליטית העליונה, ואילו המעמד הביורוקרטי היה למעמד מוליך בחברה החדשה בכל הקשור לסגנון-החיים, לערכים ולנורמות ההתנהגות החברתית. מטרותיהם היו יוקרה חברתית, קידום במדרג הביורוקרטי ושיפור מצבם הכלכלי. מטרות אלה אומצו בהדרגה על-ידי האוכלוסייה העירונית כולה.⁴

על כך הוסיף יונתן כי למרות העובדה שההסתדרות איגדה את רוב הפועלים, לא נוצר בארץ מעמד פועלים בעל הכרה מעמדית וסגנון-חיים משלו, וכי מעמד זה עבר תהליך מהיר של התברגנות, בדומה לתהליך שעבר על היהודים שהיגרו לארצות-הברית. מהגרים אלה באו מרקע מעמדי ותרבותי דומה לזה של החלוצים ודבקו אף הם באידיאולוגיה סוציאליסטית; גם הם החלו את חייהם בארץ החדשה כפועלים, וגם הם נעו במהירות בחזרה למעמד הבורגני, בעיקר למסחר ולמקצועות החופשיים. היו ביניהם מי שהמשיכו בו-זמנית את פעילותם במפלגה סוציאליסטית ולא ראו בכך כל סתירה. לא כך היה יכול להיות בארץ-ישראל: כאן לא ניתנה לגיטימציה אידיאולוגית לתהליך החזרה של החלוצים לעיסוקים לא פועליים. אולם, מאחר שתהליך זה נמשך במלוא עוצמתו, הניגוד בין האידיאולוגיה המוצהרת להתנהגותם האישית ולשאיפותיהם של רבים מן התושבים נהפך למרכיב חשוב בתרבות הישראלית כולה.⁵

בקרב הממסד הישראלי מבני דורו של יונתן - שבו בלטו רבים מקרב בניהם של אנשים שעברו את מסלול ההתברגנות וההתעשרות אך ברמת הפרויולוגיה דבקו בעקשנות ב"ערכי תנועת העבודה" - היו אלה דברי כפירה ומינות ממש. האבות זנחו את העבודה הגופנית ברגע שרק יכלו והשאירו אותה לבאים אחריהם, העולים החדשים, ואילו הבנים, בוגרי בתי-הספר התיכוניים ותנועות-הנוער החלוציות, אחרי שבילו תקופת-מה בקיבוץ,

2 שפירא, י' (1984). עילית ללא ממשכים (ע' 43-44). תל-אביב: עם עובד.

3 שם, ע' 44.

4 שם, ע' 47.

5 שם, ע' 50.

פנו עד-מהרה ללימודים גבוהים, לצבא, למנהל הציבורי או לעסקים פרטיים. לאבות ולבנים גם יחד היה אסור להזכיר את "בגידתם" במצוות ההגשמה העצמית. הרי כולם הוסיפו להיות "שמאל", אהבו להתרפק על ימי החולצה הכחולה וסירבו בעקשנות להכיר באחריותם להתהוות העוני והמצוקה או לגילויה השונים של הכפייה הדתית. הצלחותיה המזהירות של המדינה היו שלהם; הכשלונות, החורבן האנושי והמצוקה החברתית היו של האחרים, אלה שבאו מארצות לא מפותחות או סתם לא ידעו לדאוג לעצמם.

כאן מן הראוי להוסיף כי תהליך ההתברגנות לא פסח מלכתחילה על הצמרת הפוליטית הבכירה, והוא לווה בהשחתת-מידות ממש. בן-גוריון לא רק מנע מהרגע הראשון את מימושה של המשכורת המשפחתית, אלא חי בעצמו ברמת-חיים שהיתה רחוקה שנות-אור מזו של פועלי הבניין או של הפועלים החקלאיים, מייסדי ההסתדרות. יחד עם כל צמרת התנועה, הוא דאג להחנקתה של פרשת השחיתות המפורסמת של שנות העשרים, היא פרשת "האוונסים", ולא ראה כל רע בכך שהצמרת הפוליטית והמשקית תדרוש תמורה מפליגה על שירותיה. למשל, היה טבעי בעיניו שיוסף אהרונוביץ, סגן המנהל ולמעשה מנהלו הפוליטי של בנק הפועלים, ייקח לעצמו, עם ייסודו של הבנק, שש או שמונה משכורות של פועל חקלאי. אהרונוביץ היה מראשי הפועל הצעיר, בעל-בריתו המובהק של מנהיג ההסתדרות במאמציו לאיחוד הפועל הצעיר ואחדות העבודה. למעשה ניצח בן-גוריון בעיניים פקוחות, ומתוך שיקולים פוליטיים ומשקיים גם יחד, על היווצרות פועלים מעמדיים בתוך ההסתדרות עצמה, שכבר בסוף שנות העשרים היו ניכרים מאוד.⁶

יונתן שפירא התחקה אחר צמיחתה של אותה אליטה העתידה להקים את מדינת-ישראל ולהנהיגה בעשרים השנים הראשונות לקיומה. הוא בחן את האידיאולוגיה שפיתחה לצורך גיוס תמיכה, הוא ניתח את דפוסי פעולתה ואת הדרך שבה לחמה על השלטון. ההסתדרות תוארה כמערכת-כוח ושפירא התחקה אחר התהליך של צבירת הכוח של מנהיגה, בן-גוריון. יונתן הראה שהמטרה העיקרית, זו של צבירת הכוח, חיפתה על ההבדלים האידיאולוגיים בתוך צמרת ההסתדרות ואחדות העבודה: זה היה סוד כוחה האמיתי של אחדות העבודה ושל מפא"י אחריה.⁷

במחקריו המאוחרים יותר, במיוחד בעילית ללא ממשיתים ועד לעבודתו האחרונה על חברה בשבי פוליטיקאים (1996), המשיך יונתן להתחקות אחר התופעה שריתקה אותו מתחילת דרכו: כיצד צומחת אליטה פוליטית וכיצד מתגבש כוח פוליטי המסוגל לעצב חברה. יונתן יצא מתוך ההנחה הנכונה כי הפוליטיקה היא מפתח להבנת כל חברה. מחקריו, במיוחד הראשונים שבהם, היוו פריצת-דרך שרבים כיום יתקשו אולי להבין את משמעותה. פרות קדושות רבות מספור נשחטו בעשור האחרון, ואף-על-פי שהממסד האקדמי הוותיק ממשיך להפיק סינתזות שחלקן פשוט אינן עומדות במבחן הביקורת, חקר הציונות, היישוב ומדינת-ישראל קפץ בזכותו של יונתן שפירא קפיצה נחשנית קדימה.

6 אני מרשה לעצמי להפנות בכל הקשור לשאלות אלה לספר שפרסמתי בשנת 1995, בנין אומה או תיקון חברה? לאומיות וסוציאליזם בתנועת העבודה הישראלית (פרקים חמישי ושישי). תל-אביב: עם עובד.

7 בנושאים אלה עסק שפירא לראשונה בצורה מקיפה בספרו החלוצי משנת 1975, אחדות העבודה ההיסטורית: עצמתו של ארגון פוליטי. תל-אביב: עם עובד.

במשך שנים ארוכות היה חקר תנועת העבודה לנחלתם של אנשים שקיבלו את הדברים כפשוטם או שהזדהו ללא סייג עם המיתולוגיה של התנועה, עם הפרשנות ועם מערכת המושגים שיצרו האבות המייסדים עצמם. למשל, היה מקובל לראות את "הסוציאליזם הקונסטרוקטיבי" כפשוטו: הטענה היתה כי הסוציאליזם מבית-מדרשה של תנועת העבודה מצא דרך ייחודית להתגבר על הניגוד האימננטי בין סוציאליזם ללאומיות בכך ששחרר את עצמו ממסגרת מושגית מחייבת. האבות המייסדים, ובראשם בן-גוריון וכצנלסון, עשו אומנם בעצמם שימוש בטיעון זה, אך אצלם היה זה כלי עבודה שהופעל בעיניים פקוחות. הם ידעו שהציונות הסוציאליסטית הינה קודם-כל ציונות, והסוציאליזם אינו אלא מיתוס מגייס, מכשיר לבניין הכוח הלאומי. הם לא חשבו, בניגוד לכמה חוקרים תמימים,⁸ שבארץ-ישראל התרחש באמת נס נוסף וכמו במטה של קסם נעלם הניגוד בין לאומיות לסוציאליזם. ואומנם, כאשר התפארו המייסדים ביכולתם לפרוק את עולה של כל תפיסה "דוגמטית", הם לא התכוונו לומר שזנחו את הדוגמטיות הלאומית: התוצאה האמיתית של השתחררות זו מכבלים אידיאולוגיים היתה זניחת הסוציאליזם במשמעותו הרגילה, הלא-מעוותת, של המושג. כך ויתרה האליטה התנועתית במודע על שינוי הסדר החברתי למען המטרות הלאומיות. זו היתה משמעותו האמיתית של הסוציאליזם הקונסטרוקטיבי.

בנקודה זו אני חולק על יונתן. יונתן סבר שהאידיאולוגיה שאימצו לעצמם המייסדים, כמו כל אידיאולוגיה שרוצה לגייס "חוגים רחבים באוכלוסייה", היתה כוונה-תחילה "גמישה וכללית ואפילו מעורפלת וסתומה במקצת".⁹ מטעמים אלה, כתב יונתן, "אימצו לעצמם מנהיגי אחדות העבודה פירוש גמיש וכללי לסוציאליזם כדי להשאיר את דלתות אחדות העבודה פתוחות לכל הפועלים שרצו להצטרף אליה. עד 1925 העדיפו לא להזכיר כלל את המילה סוציאליזם במצעם, אלא השתמשו במונח 'ציונות סוציאליסטית'.¹⁰ העובדות הינן נכונות כמובן, אך דומני כי האידיאולוגיה שאומצה על-ידי המייסדים לא היתה כלל מעורפלת, אלא להיפך, זו היתה אידיאולוגיה חדה כתער. המייסדים לא היו "פרגמטיסטים" או אופורטוניסטים, אלא לאומנים נוקשים שידעו להגדיר לעצמם את מטרותיהם, ולאחר שאלה הוגדרו עם בואם לארץ, הם לא סטו מהן. יונתן חשב שהמנהיגות הפוליטית של העלייה השנייה ויתרה על מימוש השוויון למען צבירת הכוח. לעומת זה, אני סבור שהוויתור על שינוי הסדר החברתי היה בבחינת הכרעה אידיאולוגית מודעת: כל צמרת אחדות העבודה, שבה שלטו בן-גוריון וכצנלסון, הבינה שמימוש המטרות הלאומיות אינו עולה בקנה אחד עם עיצוב חברה שונה במהותה מהחברה הבורגנית הרגילה. לחברה אחרת היה מקום רק בקיבוץ, שהיה מנותק מאורח-חיייה של האוכלוסייה העירונית ומדאגותיה, דוגמת שכבת השומרים של אפלטון. הסוציאליזם הקונסטרוקטיבי,

8 שני ספרים בולטים, שהופיעו בתקופה שבה יצא יונתן שפירא לדרכו הארוכה, משמשים דוגמה מייצגת לאותה גישה נאיבית: גורני, י' (1973). אחדות העבודה 1919-1930; שפירא, א' (1980). ברל, ביוגרפיה. אלה שני ספרים שונים מאוד זה מזה, אך למרות זאת הם גם בעלי מכנה-משותף: חסר להם המימד האנליטי, הביקורתי, שהצטיין בו ספרו של יונתן.

9 שפירא, י' (1975). אחדות העבודה ההיסטורית, ע' 200.

10 שם, ע' 13.

מונח שכצנלסון שאב ככל הנראה מנחמן סירקין, היה תוצר של הכרעה זו, והוא לא היה אלא גוון ארץ-ישראלי של הסוציאליזם הלאומי האירופי. היה זה גוון של סוציאליזם שעמד על ראשונות הלאום, שלל את המרקסיזם ואת הסוציאליזם הדמוקרטי המעוגן בעקרונות-היסוד של המרקסיזם ולחם בכל כוחו באוניורסליזם.

אכן, מתחילת הדרך הבינו המייסדים כי הלאומיות האינטגרלית, "לאומיות מלאה וגמורה", "לאומיות שלמה ומלאה"¹¹ לפי הגדרותיו של א' ד' גורדון, אותה השקפה הרואה באומה "משפחה גדולה"¹² וקובעת ללא היסוס כי "בנין אומה אינו בנין חברה"¹³ לא תוכל לקלוט את המרקסיזם, לא בנוסחתו המהפכנית ולא בגוון הדמוקרטי שלו. האופציה המהפכנית לא היתה רלוונטית כלל, אך גם הסוציאליזם הדמוקרטי ירד מהר מאוד מעל הפרק. על השאלה העקרונית, אם תנועה לאומית, החותרת למהפכה תרבותית, מוסרית ופוליטית ונושאת ערכים שהם מטבעם בעלי אופי פרטיקולרי, מסוגלת בכלל לדור בכפיפה אחת עם הערכים האוניורסליים של הסוציאליזם, השיבו המייסדים בשלילה החלטית. הם הבינו שהלאומיות היהודית השלמה, האינטגרלית, אינה מסוגלת לקלוט את הסוציאליזם הדמוקרטי שמחד גיסא ראה את עצמו כיורש הליברליזם ומאידך גיסא טיפח בדבקות את שורשי המרקסיסטיים. גון הסוציאליזם האחד והיחיד שהציונות יכלה לקלוט על-מנת לעשותו למכשיר עבודה יעיל היה הגוון האנטי-מרקסיסטי, שראה את האדם כתוצר של סביבתו התרבותית, ולא של מקומו במערכת הייצור.

בספר שהופיע שנתיים לפני אחדות העבודה ההיסטורית של יונתן שפירא, והעוסק באותו נושא, כתב יוסף גורני, בצורה אופיינית לפרשנות האפולוגטית, על ה"סוציאליזם היהודי הייחודי" של אחדות העבודה.¹⁴ לאמיתו של דבר, מעצם מהותו, כל גוון של סוציאליזם לאומי רואה את עצמו כמיוחד במינו, תוצר של תנאים חד-פעמיים מבהינת המקום והזמן. לעומת זה, הסוציאליזם הדמוקרטי, המעוגן בפילוסופיה של ההיסטוריה של מרקס ובפילוסופיית הנאורות של קנט, הדגיש תמיד את האוניורסלי, את המשותף לכל בני-האדם. הסוציאליזם הדמוקרטי תפס את בני-האדם כיחידים חופשיים ורציונליים הדומים אלה לאלה בכל זמן ובכל מקום. הסוציאליזם הדמוקרטי הציב לעצמו מטרה לשחרר את האדם מהתלות שהקפיטליזם יוצר. מימוש המטרה חייב שינוי יסודי של הסדר הקיים. השינוי ייעשה בשלבים, הוא יהיה איטי, הדרגתי וייעשה בכוח הרוב, אך סופו ליצור חברה אחרת ומערכת חדשה של יחסים בין בני-אדם.

בתוקף השילוב הזה בין מרקס לקנט היה הסוציאליזם הדמוקרטי ליורש הליברליזם. קנט ומרקס ביקשו לשחרר את בני-האדם מהתלות שבה היו נתונים. מרקס רצה לשחרר את האדם מהשעבוד שהסדר הקפיטליסטי יוצר, ואילו קנט תבע ממנו "להעזו להיות

11 גורדון, א' ד' (1921). "מכתבים לגולה". בתוך: ש' ה' ברגמן וא' ל' שוחט (עורכים), כתבי א.ד. גורדון (תשי"ב) (כרך ראשון, האומה והעבודה, ע' 542-543).

12 גורדון, א' ד' (1920). "לביכור רעיוננו מיסודו". בתוך: ש' ה' ברגמן וא' ל' שוחט (עורכים), כתבי א.ד. גורדון (תשי"ב) (כרך שני, האדם והטבע, ע' 175).

13 גורדון, א' ד' (1920). "בנין אומה". בתוך: ש' ה' ברגמן וא' ל' שוחט (עורכים), כתבי א.ד. גורדון (תשי"ב) (כרך ראשון, האומה והעבודה, ע' 251).

14 גורני, י' (1973). אחדות העבודה 1919-1930, ע' 23.

חופשי" בכוח תבונתו ולהשתחרר מהשעבוד שמקורו בהיסטוריה ובדת, בכנסייה ובשלטון האוטוריטרי.¹⁵ זה היה תוכנה המשחרר של הנאורות, ומרקס יכול להיחשב לאחרון הפילוסופים של הנאורות.

עקרונות הסוציאליזם הדמוקרטי היו זרים לזרם הדומיננטי של הסוציאליזם הארץ-ישראלי כמו גם לכלל הגוונים האחרים של הסוציאליזם הלאומי. איש לא הבהיר את הדברים באורח חד-משמעי יותר מבן-גוריון, בוועידה השלישית של אחדות העבודה, בדצמבר 1922: "לא מתוך חיפוש ובקשת דרך לסדר חיינו על יסודות הרמוניים של יצירה חברתית-כלכלית משוכללת אנו קובעים את קו פעולתנו. הדאגה הגדולה האחת השלטת במחשבתנו ועבודתנו היא – כיבוש הארץ ובנינה בכוח עליה רחבה. כל השאר אינו אלא פרפראות ומליצות ואל נעשה שקר בנפשינו... אין אנו חובשי בית המדרש המתפלפלים בהלכות יצירה עצמית – אנו כובשי הארץ שהועמדו לפני קיר-ברזל ועליהם לנפצו."¹⁶

אלה היו מטרותיו של הסוציאליזם הלאומי הארץ-ישראלי, הוא הסוציאליזם הקונסטרוקטיבי. זרם זה לחם במרקסיזם על כל גווניו בגלל פילוג האומה הגלום בו. נוסף על כך, כאשר התפתח הסוציאליזם הקונסטרוקטיבי בקרב עמים שראו את עצמם כקורבנות ההיסטוריה, למשל באיטליה, הוא ראה בסוציאליזם הדמוקרטי מוצר מותרות של חברות עשירות, מנצחות, חברות שהגיעו אל המנוחה והנחלה, לא-פעם על-חשבון אלה שהגורל לא שפר עליהן. לסוציאליסטים הלאומיים דחק תמיד הזמן: היה עליהם לדאוג לעמם, לעמם כולו, הנתון בסכנה של כיליון במקרים מסוימים, או של ניוון או טמיעה במקרים אחרים. אין זה משנה אם היתה הסכנה ממשית או מדומה: התחושה הסובייקטיבית היא הנותנת. אחדות האומה הנלחמת על קיומה, ולא ערכים אוניוורסליים או רווחת היחיד, היא המטרה הסופית של כל פעולה פוליטית וחברתית. בתפיסה זו, לא מעמד הפועלים הוא הפרולטריון, אלא האומה כולה.

סוציאליזם זה היה במידה רבה אופטימי פחות מהסוציאליזם-דמוקרטיה. הוא לא השליך את יהבו על תהליכים כלכליים וחברתיים ארוכי-טווח וגם לא טיפח אמונה מוגזמת בהמוני העם. לא היתה לו ראייה אידיאליסטית ביחס לאדם, יחסו אל היחיד היה חשדני למדי, ואמונתו בדמוקרטיה מוגבלת מאוד. מאידך גיסא, סוציאליזם זה האמין ביכולתם של בני-אדם, כאשר הם מונהגים כראוי, לשנות את העולם בכוחם של הרצון, האמונה והדבקות במשימה. אך מעל לכל האמין הסוציאליזם הלאומי בכוח: כוח פוליטי, כוח כלכלי, כוח ארגוני. גם בן-גוריון לא סמך על ספונטניות ובמידה רבה האמין בדמוקרטיה פחות מאשר באליטות המחזיקות בעוצמה פוליטית וכלכלית ומטילות משמעת על ההמונים באמצעות ארגון חזק וכוללני. זה היה סוציאליזם שביקש להעמיד את כוח ההמונים המאורגנים לרשות האומה, ולפיכך היה מרוכז כל-כך בעצמו, רחוק כל-כך מהאוניוורסליזם של הסוציאליזם-דמוקרטיה: כל כוח החיות של תנועת העבודה היה מופנה

Kant, I. (1970). "An Answer to the Question: 'What is Enlightenment?'" In 15 H. Reiss (ed.), *Kant's Political Writings* (p. 54). Cambridge: Cambridge University Press

16 בן-גוריון, ד' (תרפ"ג). "דברי תשובה למתווכחים בוועידה השלישית של אחדות העבודה". קונטרס, קיט, 29.

להשגת מטרתיה הלאומיות. כך השתרשה בקרבה ראייה שבטית של העולם. כמו־כן, ובניגוד לסוציאליזם־דמוקרטיה האירופית שהסתייגה מהשימוש בכוח הפוליטי, היו כל מעייניה של תנועת העבודה מרוכזים בצבירת העוצמה הקולקטיבית. הסוציאליזם היה האמצעי היעיל ביותר לגיבוש הכוח ולהפעלתו, לא למען מהפכה חברתית ולא כדי לממש ערכים אוניוורסליים, אלא כדי להביא לידי מהפכה לאומית.

בארץ־ישראל היה זה חיים ארלוזורוב שגיבש עקרונות אלה בצורה בהירה להפליא בחיבור מרוכז אחד, שבמקורו יצא בגרמנית, "הסוציאליזם העממי של היהודים". מי שמעיין בעבודה זו, שבה הניח ארלוזורוב בשנת 1919, עוד לפני שעלה ארצה, את הבסיס העיוני לפעילותו הפוליטית והפובליציסטית, ומשווה את תוכנה למה שנכתב באותן שנים באירופה, ולא רק בגרמניה, מבין מייד כי מיטב העקרונות של הסוציאליזם הלאומי סדורים לפניו, סוציאליזם למען האומה כולה. התפיסה שלכל עם יש סוציאליזם משלו המעוגן בתרבותו וברוחו, וכי לכל תרבות יש "נפש" משלה, היתה אז נפוצה מאוד. באותה מידה היתה נפוצה ההכרה כי יש עמים שהם קורבנות ההיסטוריה, עמים שנעשה להם אי־צדק משווע. ארלוזורוב, שכתב באווירה הלוהטת של השנה לאחר סיום מלחמת־העולם הראשונה, ידע בדיוק למה הוא מתכוון כאשר קבע: "הלאומיות שלנו היא לאומיות של רעבות... כי כולנו, כל האומה כולה, פרולטריים אנחנו מן הבחינה הלאומית."¹⁷ המושג "אומה פרולטרית" היה באותה תקופה בבחינת מלת־קוד וסימן־היכר מובהק של הסוציאליזם הלאומי.

לכן אין פלא שארלוזורוב, כמו כל הסוציאליסטים הלאומיים, סבר כי "כל המעמדות העובדים של העם ביחד הם נושאי השחרור הסוציאלי והלאומי".¹⁸ גם הוא סלד מחלוקת האומה לפרולטרים ובורגנים. מבחינת הסוציאליסטים הלאומיים לא היו קיימים אלא יצרנים וטפילים: גם בורגני שהשקיע את הונו בבית־החרושת היה יצרן, ולא רק הפועל שעמד ליד פס־הייצור. מכאן נבע הצורך לחום עד חורמה במרקסיזם ובלברליזם גם יחד, שתי תפיסות הקורעות את האומה לגזרים. ארלוזורוב ייסר את תנועת הפועלים הסוציאליסטית הכללית על ש"גרתמה בעולו של האינטרס המעמדי המשקי" והפכה את הסוציאליזם "לשאלה של קיבה".¹⁹ הוא תקף לא רק את מלחמת־המעמדות, אלא את התפיסה "החומרנית" של הסוציאליזם: מושג זה היה באותו זמן מלת־קוד מרכזית נוספת לשלילת התוכן הרציונליסטי של המרקסיזם על כל גווניו. אין זה מקרי שארלוזורוב הסתער על הסוציאליזם־דמוקרטיה על "שהשתמשה בשסוי המעמדות ובמלחמת המעמדות כבאמצעי התעמולה החזק ביותר..."²⁰ המנהיג האינטלקטואלי של הפועל הצעיר הסתער על העיקרון עצמו, ולא רק על יישומו במציאות היהודית שבה לא היתה, לפי השקפתו, כל "דיפרנציאציה מעמדית ברורה".²¹ זאת יש להדגיש: מלחמת־המעמדות מוקצה מחמת מיאוס לא משום שאינה תואמת את צורכי העם היהודי, אלא משום שהיא מייצגת באורח

17 ארלוזורוב, ח' (תרג'ד). "הסוציאליזם העממי של היהודים". בתוך: כתבי חיים ארלוזורוב (כרך ג, ע' 26). תל־אביב.

18 שם, ע' 37.

19 שם, ע' 54.

20 שם, ע' 41.

21 שם, ע' 35.

ממשי את תפיסת-היסוד החומרנית של המרקסיזם, ומתוך כך – של הסוציאליזם-דמוקרטיה. והמסקנה מכל הנאמר עד כה: "מחויב הסוציאליזם היהודי להיות לאומי בבירור ללא כל דו-משמעות."²²

אך לארלוזורוב קדם סירקין, מורו הגדול של כצנלסון. סירקין סבר ש"בפרולטריון לובש הנציונליזם צורה סוציאליסטית נאצלת".²³ זו לא היתה תפיסה סוציאליזם-דמוקרטיה; הסוציאליזם-דמוקרטיה גם לא אימצה לעצמה את ההגדרות שהעמיד סירקין לעם ולגזע. בעיניו, "עוד בתקופה שלפני ההיסטוריה... נולדו והתפתחו בתוך הקיבוצים השונים של בני האדם תכונות גזעיות, פיסיות ופסיכיות, אשר לפיהן נפרדו בני האדם". הסוציאליזם-דמוקרטיה גם לא קיבלה את התפיסה שלפיה "ההתגשמות המוחשית של התכונות הגזעיות-הפסיכיות, הם עיקרי השפה, יסוד הדת והחיים, הקיבוצים והמשפחות של העמים הקדמונים".²⁴ בניגוד לסוציאליזם הדמוקרטי סיגל לעצמו סירקין את ראיית האומה כנתון טבעי. לכן, בשיטתו שלו, הלאום היה מוכרח לתפוס עמדת בכורה ביחס למעמד. נוסף על כך ידע סירקין ש"הניגוד של האינטרסים הכלכליים עושה את אחדות האומה, שהיא הנחה מוקדמת לציונות, לדמיון שוא".²⁵ נוסחה זו, כמו גם זו הקובעת כי "הציונות היא מפעל בניין של היהודים, ולפיכך אין היא עומדת בניגוד למלחמת המעמדות, אלא ממעל לה",²⁶ היו מסימני-ההיכר המובהקים של הסוציאליזם הלאומי.

סירקין סבר שקיים שוני תרבותי, פיסיוולוגי ופסיכולוגי בין בני-אדם, שיוצר לא רק חברות בעלות אופי שונה, אלא, בהכרח, גם סוציאליזמים שונים. לפיכך, "על הסוציאליזם של היהודים להיות לסוציאליזם יהודי ממש".²⁷ סירקין היה מודע למשמעות החמורה של קביעתו זו וניסה להתגונן מפני המשתמע ממנה. הוא ידע שסוציאליסטים, אפילו משכילים למחצה, "יראו בצירוף מלים זה מעין סוציאליזם ריאקציוני, בייחוד מתוך שהמלה 'יהודי' ניתנת להקבלה עם המלים 'נוצרי', 'לאומי', 'גרמני' וכיו"ב". על כך הוא השיב בנימוק הצולע כי "יהיה בזה רק מעשה קונדס של פולמוס, שהרי לפי שורת ההיגיון ועל צד האמת ראוי הסוציאליזם היהודי לעמוד בצידו של הסוציאליזם הפרולטרי, שכן שניהם שורשים משותפים להם בשיעבוד ובחלוקת השלטון ללא צדק".²⁸

אלה היו תכניו של הסוציאליזם הקונסטרוקטיבי, וזה היה ההקשר התרבותי הכללי שבו החלה לפעול המנהיגות הפוליטית והתרבותית של העלייה השנייה והשלישית. אליטה זו היא שקבעה את דפוסי התפתחותו של היישוב ושל מדינת-ישראל אחריו. תפיסות אלה אומצו על-ידי הרוב המכריע של תנועת העבודה. ראש וראשון לסוציאליסטים הלאומיים היה כמובן כצנלסון, תלמידם של סירקין ושל גורדון שחי

22 שם, ע' 27.

23 סירקין, נ' (תרצ"ט). "הציונות הסוציאליסטית". בתוך: ב' כצנלסון וי' קופמן (עורכים), כתבי נחמן סירקין (כרך א', ע' 262). תל-אביב: הוצאת "דבר".

24 סירקין, נ' (תרצ"ט). "גזע, עממיות, ולאומיות". שם, ע' 264-265.

25 סירקין, נ' (תרצ"ט). "שאלת היהודים ומדינת היהודים הסוציאליסטית". שם, ע' 44.

26 שם, ע' 45.

27 שם, ע' 31.

28 שם, שם.

בדגניה והגשים בגופו את מצוות ההגשמה העצמית אך היה לאומן אנטי-סוציאליסטי מוצהר.²⁹ גורדון חי בקבוצה מטעמים לאומיים, לא כדי להגשים את הסוציאליזם. מגורדון קלט כצנלסון את עקרון האחדות הלאומית הבסיסי: "יאמרו הסוציאליסטים מה שיאמרו, אני אומר גלוי מפורש: קרובים לנו יותר אלה ה'בורגנים' שלנו מכל פרולטריון זר שבעולם. עמהם, עם הבורגנים שלנו, אנחנו שואפים להתאחד, ואת תחייתם אנחנו מבקשים כמו את תחייתנו או בעצמנו."³⁰ על יסוד זה השתלח כצנלסון בכל אלה ש"השביעו את נפשם בתורת ארפורט", כל אלה שתובעים שוויון לפועל הערבי בשם הסולידריות המעמדית ומוכנים לוותר על העיקרון המקודש של העבודה העברית. כצנלסון הבהיר היטב לכולם כי בשום מקום בעולם אין אדם נעשה סוציאליסט כי נעשה עוול למי שאינם מבני עמו.³¹

סדר העדיפויות הכתיב בהכרח, בארץ-ישראל כמו במקומות אחרים, את מהות היחסים בין הון לעבודה: בעלי-ההון היו בעלי-ברית רצויים בתנאי שיתרמו למימוש המטרות הלאומיות על-ידי השקעת כספם בייצור. כאשר סיפקו מקומות עבודה ליהודים והיו נאמנים לעקרון העבודה העברית, נחשבו בעלי-ההון ל"יצרנים", ופועליהם נתבעו לשיתוף-פעולה עימם. לכן סירב כצנלסון, האידיאולוג וה"מצפון" של התנועה, לראות בפועל היהודי פרולטר ונמנע ככל האפשר משימוש במושג פרולטריון בשל הקונוטציה המלחמתית המקופלת בו. על בסיס זה נוצר שיתוף-פעולה הדוק בין תנועת העבודה למעמד הבינוני היהודי. מפא"י היתה לשומרת-הסף של כלכלת השוק החופשי שפרחה בארץ-ישראל של ימי המנדט, והיא עודדה את ההון הפרטי ואת ההתעשרות האינדיווידואלית. מפא"י היתה זו שלחמה בתחילת שנות השלושים בהצעתה של ממשלת המנדט להנהיג מס הכנסה על-מנת לא להרתיע את העלייה של המעמד הבינוני. כצנלסון היה גם זה שהציע בשנת 1927, מעשה מובהק של סוציאליסט-לאומי, להנהיג בוררות חובה ביחסי-עבודה. בכל מפלגה סוציאליסטית באותו זמן, מנהיג שהיה מעלה רעיון כזה היה מוצא אל מחוץ לגדר.³²

מי שרוצה להבין את הפוסי התפתחותה של החברה הישראלית למן שנות העשרים ועד ימינו חייב להזדקק לחומר היסטורי זה. הטיפול התצ'ריאני הנוכחי במצוקה החברתית אינו בהכרח בבחינת יכוא מבחוץ.

זוויות-הראייה של יונתן ושלי שונות באורח טבעי, כפי שגישותיהם של סוציולוג פוליטי ומי שעיקר עניינו בדרכם של רעיונות בהיסטוריה מוכרחות להיות. כאשר קראתי לראשונה את אחדות העבודה של יונתן שפירא, זמן לא רב אחרי הופעת הספר, עשיתי זאת סתם מתוך עניין בחברה שאני חי בה. תחומי התעניינותי היו אז רחוקים מהחברה היישובית. חשבתי או שיונתן היה קורבן, כפי שקורה לעיתים קרובות, של הטיה מקצועית

29 ראו בנין אומה או תיקון חברה, פרק ראשון (לעיל הערה 6).

30 גורדון, א' ד' (1920). "על האיחוד". בתוך: ש' ה' ברגמן וא' ל' שוחט (עורכים), כתבי א.ד. גורדון (תשי"ב) (כרך ראשון, האומה והעבודה, ע' 430).

31 כצנלסון, ב' (תשי"ג). במבחן: שיחות עם מדריכים. תל-אביב: הוצאת מפא"י.

32 בנושאים אלה אני מפנה שוב את הקורא לבנין אומה או תיקון חברה, פרק חמישי (לעיל הערה 6), ובמיוחד, בכל הקשור למס הכנסה ולבוררות חובה, לע' 298-301.

מוגזמת, והוא רואה את חייו הפוליטיים של היישוב אך ורק במונחים של מערכות-כוח. כאשר חזרתי וקראתי את ספרו זה, לאחר שביצעתי כבר את מחקרי שלי, ראיתי עד כמה שתי הגישות משלימות זו את זו ומאשרות האחת את ממצאי האחרת. אולם ביחס לכולנו נשמרת ליונתן זכות ראשונים: הוא היה זה שפרץ את הנתביב. על כך חייב לו העולם האקדמי תודה ולכן נשמור כולנו את זכרו.